

שיעור ו

גרמא ומלאכת מחשבת (בעקבות מלאכת זורה)

יוזמה וביצוע או מעשה עבירה

פתיחה | ייחודה של מלאכת זורה | חיוב זורה למרות שהוא גרמא -
בסוגיית בבא קמא | הגדרות מלאכת מחשבת ומחלוקת רש"י והרא"ש
| סתירת הסוגיות בבבא קמא ס א ובשבת קכ | שיטת המגן אברהם
| מלאכת מחשבת לחומרה | מכשירי גרמא | השלכות הלכתיות
אפשריות | נשמת הסוגיה



פתיחה

מלאכת זורה, שהיא אחת מל"ט אבות מלאכה, כמעט איננה נדונה במסכת שבת, אך מסוגיה אחת במסכת בבא קמא עולה שעצם החיוב על מלאכה זו יש בו חידוש גדול בדיני 'גרמא', היינו: שלמדנו ממנה חיוב בשבת גם על גרימת תוצאה באופן עקיף באמצעות שימוש בכוח אחר, כוח הרוח, ומושם ש"מלאכת מחשבת אסרה תורה". להלן נדון בהשלכות שיש לעקרון של מלאכת מחשבת על מעמד מלאכה הנעשית בגרמא בשבת, בעקבות הסתירה בין הסוגיה בבבא קמא לסוגיה בשבת, שם התירו חכמים לכבות דליקה בגרמא. לא נעסוק בכל ההיבטים של גרמא בשבת והגדרתה, אלא בעיקר בהשפעתו של העיקרון של "מלאכת מחשבת" על 'גרמא'.

לדיון זה היבטים למדניים ותיאורטיים יסודיים להגדרת מלאכה ומעשה בשבת, אבל גם השלכות הלכתיות נרחבות, ובמיוחד לגבי מערכות אלקטרוניות/חשמליות שונות והאפשרות להתיר את הפעלתן לצורך על ידי מנגנוני גרמא למיניהם.

בשנים האחרונות פותחו מנגנוני שבת רבים המבוססים על גרמא, בעיקר על ידי מכון 'צומת' העוסק בפתרונות טכנולוגיים לשאלות הלכתיות, שתכליתם לאפשר להפעיל מכשירים ומערכות לצורכי בטחון, רפואה וכיוצא בהם צרכים חיוניים שגרתיים, שאינם פיקוח נפש מידי המותר ממילא.

במוקד דברינו נטען כי העיקרון של מלאכת מחשבת מבטל במקרים רבים את צדדי ההיתר של גרמא, וככל שמלאכות נעשות ביוזמה ובתכנון מראש, ועל ידי הפעלת מנגנונים מתוחכמים, מכאניים או אלקטרוניים, שנועדו במהותם להפעלת מערכות מסוימות, אין

משמעות לשאלה אם התוצאה מושגת באופן ישיר או עקיף, במעשה או בגרימה, כיוון שהכל הוא בכלל מלאכת מחשבת - ויש בכך איסור מלאכה בשבת מדאורייתא.

ייחודה של מלאכת זורה

מלאכת זורה לא נדונה בסוגייתנו אלא בהערה קצרה בדף עג א שם שואלת הגמ': "היינו זורה היינו בורר היינו מרקד", ותשובת אביי ורבא שכיוון שהם היו במשכן כמלאכות נפרדות - לכן נמנו כל אחת בפני עצמה כאב מלאכה. תשובת הגמ' איננה מספקת, וכבר כתבנו לעיל (שיעור ה) שאף פעם ההפניה למשכן איננה מספקת, משום שאין לנו מסורת ישירה על מה שהיה במשכן, אלא ששיערו חכמים מתוך העולם הריאלי מה שהיה במשכן, ולמעשה, יש לפרש את דברי הגמרא שבעולם הריאלי אכן יש שלוש מלאכות מובחנות כאלה, גם אם התכלית המופשטת שלהם אחת היא - ברירת הפסולת מן האוכל. אלא שתשובה זו איננה מספקת, שהרי השאלה איננה אם הן מלאכות אסורות, אלא אם צריך להיות לכל אחת מהן מעמד של אב מלאכה, כלומר: שכל אחת היא קטגוריה בפני עצמה. והרי גם תולדותיהן שונות מהן מבחינה טכנית, ואינן אלא תולדות, וכגון המנפה שמרי יין (קלח א) שנחלקו ר' זירא ורבה אי מתרינן ביה משום מרקד או משום בורר, ולכאורה אין לזה שום משמעות, שהרי עקרון אחד יש לשתי המלאכות (ובאמת רש"י הסביר בדברי רבה שאפשר להתרות משום שיהן, וכן פסק הרמב"ם שיתרה או משום זה או משום זה).

בירושלמי נראה שזורה מוגדר אחרת משתי המלאכות, והוא חלוק על הבנת הכבלי בהבנתו שכולן משום ברירת פסולת מאוכל, שהרי אמר:

רקק והפריחתו הרוח חייב משום זורה וכל דבר שהוא מחוסר לרוח חייב

משום זורה (תלמוד ירושלמי שבת ז ב)

נראה מדבריו שלא הפרדת האוכל מהפסולת היא הגדרת המלאכה, אלא פיזור חומר לחלקים ברוח, ואם כך ההבחנה בין זורה לחבריו מובהקת. וסיפר רעק"א:

עובדא הוי, דרך הלוכי בשבת בחצר בהכ"נ פה ק"ק ליסא ראיתי לאיש שופך מים מועטים מצלוחית דרך החלון ולחוץ לחצר המעורבת, ומדי השקפתי עלה על לבי שיש חשש איסור בזה, כיון דהרוח מפזר הטפות א' פונה לכאן וא' פונה לכאן, ודמי להא דאיתא בירושלמי פ' כלל גדול, רוקק והפריחו הרוח חייב משום זורה וכל דבר שהוא מחוסר לרוח חייב משום זורה ופירש הקרבן עדה דמחוסר לרוח היינו שהרוח מפזרו ומחלקו לחלקים דקים חייב משום זורה, [ודין זה הובא להלכה בהגהות ש"ע א"ח סוף סי' שי"ט] א"כ לכאורה גם בשופך מים מועטים שאין בו קילוח גדול שיש כח ברוח לפזרו חייב משום זורה. אמנם אחר העיון קצת נראה לצדד הרבה להקל, דהא צריכינן ליתן טעם על הפוסקים ראשונים אשר כל רז לא נעלם מהם, המה הרי"ף והרמב"ם סמ"ג והרא"ש והטור דלא הביאו הירושלמי הנ"ל, שהוא חידוש דין גדול, ולזה היה נראה טעמייהו דס"ל דדין זה לא סלקא אליבא דהלכתא, דסוגיא דידן פליג, במה דפרכי' היינו זורה, היינו בורר,

היינו מרקד, משמע דעיקר מלאכת זורה כעין בורר, דהרוח מוליך ומפריד פסולת מהאוכל, אבל היכא דכולו פסולת ואינו מברר זה מזה רק דמחלקו לחלקים דקים לאו בכלל זורה הוא. (שו"ת רבי עקיבא איגר מהדורא קמא סימן כ)

נראה, אם כן, לפי הבבלי, שהבחנה בין אבות המלאכות, אף על פי שבמישור של ההגדרה המופשטת איננה משמעותית, ולכולן תכלית אחת - הפרדת הפסולת מן האוכל, יש לה משמעות בעולם הריאלי, כלומר: מדובר במלאכות שונות ברמה הטכנית, הנעשות על ידי בעלי מלאכה שונים ובשלבים שונים של עיבוד המזון, אף שתכליתן אחת.

רש"י על המשנה טרח לבאר את ההבדל ביניהן במילים קצרות ואמר: "זורה - ברכת לרוח. בורר - פסולת בידיו. מרקד - בנפה". והביא על המשנה את שאלת הגמ' שכולן תכליתן להפריד פסולת מאוכל.

ולאור זה עלינו לשאול: האם המאפיין הייחודי של כל מלאכה: הרוח בזורה, הכלי - במרקד והברירה ביד יש לו משמעות, וניתן להסיק ממנו פרטי דינים?²¹ ובהתמקד בזורה: האם יש חשיבות לכך שהמלאכה נעשית על ידי הרוח דווקא?

והנה לאור הסוגיה בבבא קמא ייתכן ונוכל להציע הסבר אחר לכך שכל מלאכה עומדת בפני עצמה, שהרי לפי רב אשי שם נתחדשה בזורה הלכה שאף שהמלאכה נעשית על ידי הרוח ולא מכוח האדם באופן ישיר, היא אסורה. ואין להקשות מאפיה בתנור או טחינה בריחיים, שהרי שם האדם משתמש בכלים מלאכותיים, וכך היא התרבות האנושית החומרית לפעול על ידי כלים שהוא עצמו ייצר, וזו דרך המלאכה. אבל היינו חושבים שכאשר כוח טבע גורם ומסובב את התוצאה אין זו דרך מלאכה האסורה, ומלאכת זורה מחדשת שהברירה הנעשית על ידי הרוח גם היא מלאכה.

ממילא מובן גם מה שהסברנו קודם, שהאינדוידואציה של המלאכות נובעת מהאופי השונה של ביצוען ובשלבם שונים, ולכן הן באמת מלאכות שונות. הזריה ברוח משיגה תוצאות מסוימות שאין להשיג בנפה, וכן להיפך.

חייב זורה למרות שהוא גרמא - בסוגיית בבא קמא

נפנה אם כן לסוגיה בב"ק ונעמוד על העקרון הנלמד ממנה. בגמ' שם נאמר:

לבתה הרוח - כולן פטורין. ת"ר: ליבה ולבתה הרוח, אם יש בלביו כדי ללבותה - חייב, ואם לאו - פטור. אמאי? ליהוי כזורה ורוח מסייעתו! אמר אביי: הכא במאי עסקינן - כגון שליבה מצד אחד, ולבתו הרוח מצד אחר. רבא אמר: כגון שליבה ברוח מצויה, ולבתו הרוח ברוח שאינה מצויה. ר' זירא אמר: כגון דצמרה צמורי. רב אשי אמר: כי אמרינן זורה

21. ולכאורה, רב יוסף בסוגיית בורר (עד א) פירש שבורר הוא דווקא בכלי ולא ביד, להיפך מרש"י. ואו שרש"י פירש לפי אביי, וזה קשה, שהרי במשנה ביאר לפי המציאות, ואין סיבה שרב יוסף יחלוק, או שרב יוסף בא לאפייין את תולדת הבורר שהיא בבית, ושם זה אכן בכלי, והיד איננה מגדיר הכרחי של בורר.

**ורוח מסייעתו - ה"מ לענין שבת, דמלאכת מחשבת אסרה תורה, אבל הכא
גרמא בעלמא הוא, וגרמא בנזקין פטור. (בבא קמא ס א)**

בברייתא נאמר שרק אם יש בליבוי של המזיק כדי ללכות - חייב בנזקי אש שהדליק, אחרת - פטור. והגמ' שואלת, הרי בשבת זורה והרוח מסייעתו - חייב, והרי אין הזריה מתקיימת אלא על ידי הרוח ולמרות שאין במעשיו כשלעצמם כדי לעשות המלאכה - וחייב. ואם כן יהיה חייב גם בנזקין?

אביי ורבא תירצו שמדובר בברייתא במקרים שבהם אין הליבוי שלו פועל כלום, או שלא היה יכול להעלות בדעתו שהרוח תבוא ותלכה את האש. אך רב אשי מתרץ שאף שהמקרים דומים לגמרי, ההבדל איננו בין המקרים אלא בין העקרונות ההלכתיים הגורמים לחיוב בכל תחום. בנזקין הרי זה גרמא, שהרי לא מכוחו הודלקה האש, אלא מחמת כוח חיצוני (ובלתי צפוי), ואין המזיק חייב אלא על מעשה שלו. אך בשבת, משום שמלאכת מחשבת אסרה תורה, הוא חייב למרות שהרוח גרמה למלאכה שתיעשה.

כיצד העקרון של מלאכת מחשבת מהווה כאן גורם לחיוב? במקומות שונים ראינו שמלאכת מחשבת מהווה סיבה לפטור, כגון לגבי מלאכה שא"צ לגופה שר"ש פטור משום שאין זו מלאכת מחשבת (חגיגה י), ומתעסק ששמואל פטור (כריתות יט) משום שאין זו מלאכת מחשבת, ואף לגבי מקלקל מצאנו ראשונים שאמרו שפטור משום מלאכת מחשבת (חגיגה שם תוס' ורמב"ן), וכן לגבי שינוי וכלאחר יד ביארו רש"י ואחרים שפטורו משום מלאכת מחשבת.²² ולפי כל אלה מלאכת מחשבת מחייבת רף גבוה יותר של הגדרת מלאכה, והיא מוסיפה תנאים נוספים לחיוב, ולכן פטרו בכל אלה.

והנה כאן מלאכת מחשבת מהווה סיבה לחיוב ולא לפטור. וזה מעורר את המחשבה שמא מלאכת מחשבת איננה הגדרה נוספת ותנאי מחמיר בהגדרת מלאכת שבת, אלא היא אפיון שונה של גדרי המעשה והחיוב בשבת, בין לחומרא ובין לקולא.

כדי לברר זאת נראה שלושה פירושים שהציעו הראשונים. רש"י כתב:

**מלאכת מחשבת - נתקיימה מחשבתו דניחא ליה ברוח מסייעתו. (רש"י
בבא קמא ס א)**

רש"י פירש שמלאכת מחשבת משמעותה שהאדם יוזם וימשיג את התוצאה המבוקשת. המיקוד במעשה האופייני לתחום הפלילי בהלכה איננו רלוונטי, כיוון שהעיקר הוא התכנון והגשמת התכנון.

ביאור נוסף לדברי רש"י: כיון שהוא נעזר ברוח ולא מתעלם או מופרע על ידה, והשתתפותה במעשה היא פרי יוזמתו ותכנונו (מחשבת - תכנון) יש לראות את הרוח כמכשיר של פעולתו. תיאור הפעולה באופן הזה קשור לכך שבשבת מרכיב התכנון והכוונה הוא מרכזי, והוא

22. וכן פטרו בעושה כלאחר יד ביצה יג ב ובמעמר משום שמלאכת מחשבת אסרה תורה, ובמעשר חייב, כי צריך מלאכה מקצועית. וכך למשל בתוס' סנהדרין סב ב שאפילו אם נהנה בשבת יהיה פטור, כיוון שמתעסק ומלאכת מחשבת אסרה תורה. ראה לעיל שיעור ה.

המכונן את המשמעות של המעשה. בנזיקין לא הכוונה חשובה, שהרי אדם חייב על רשלנות ועל אי שמירה כמזיד, אלא המעשה חשוב, והשאלה היא האם ניתן ליחס לאדם את המעשה, והרי כאן פעלה הרוח.

נפקא מינה בין שני הביאורים אם עושה על ידי בעל-חיים או תינוק. לפי הביאור הראשון ודאי יהיה חייב ולא אכפת לך שלא הוא גרם לתוצאה בפועל, אך לפי הביאור השני יש להסתפק, ואולי יהיה פטור, שכן יש גורם אחר בעל רצון באמצע, ואי אפשר לתאר בהמה או תינוק כידא אריכתא או ככוח המופעל ע"י האדם (וראה באחרונים להלן).

בתוספות יש כנראה הגדרה שונה לתשובת רב אשי:

רב אשי אמר כי אמרינן זורה ורוח מסייעתו הני מילי לענין שבת דמלאכת מחשבת אסרה תורה - וכשגורם לזרות הרוח המסייעתו הוי מלאכת מחשבת ולהכי חייב בגרמת זרייה זו אבל עושה מעשה של זרייה בפני עצמו לא אקרי (זורה) לכך הכא לא מקרי מבעיר אלא גורם והתורה לא חייבה אלא מבעיר ולא הגורם (אלא) הבערה על ידי רוח המסייעתו ולהכי חשיבא הא גרמא לענין האש ככל שאר גרמות דקי"ל גרמא בנזקין פטור. (תוספות בבא קמא ס א)

לשונו מעט עמומה, אבל בעיון בדברי התוס' רא"ש נראה שכוונתו היא שבשבת די בכך שהוא "גורם לזרות" כלומר: מניף על ידי הרחת את הגרעינים, ואח"כ הוא מתחייב על הרוח שבאה ובוררת אותם. בעצם הוא לא "זורה", אלא גורם לזרייה. ומדוע חייב? משום שמלאכת מחשבת אסרה תורה, והמשמעות היא שהתורה אסרה את המלאכות לפי דרכן המקצועית, בבחינת: "מלאכת אומנות", וכך היא דרכה של מלאכה זו, שהאדם מניף והרוח זורה, ולכן עשה הכל. התיאור של מעשה המלאכה בשבת איננו ממוקד באדם הפרטי העושה, אלא בבעלי המלאכה ובפועלים עושי המלאכות - וכאשר אדם מניף את הזרעים זו תמונה של אדם שעושה מלאכה. אבל בנזיקין אין לכל זה כל משמעות, וכל מקרה לעצמו, והוא פשוט אדם שהזיק בגרמא על ידי הרוח, והגורם בנזיקין - פטור.

ברא"ש נראה שיש דרך שלישית:

... ולא אמרינן [אף על פי] שסייעו הרוח בעשיית האש הוי כאילו הוא עשהו לבדו מידי דהוה אזורה ורוח מסייעתו דחשבי' ליה כאילו עשה המלאכה לבדו. דהתם מלאכת מחשבת אסרה תורה אף על פי דלא הוי אלא גרמא בעלמא בהכי חייבה תורה כיון דמלאכה זו עיקר עשייתה על ידי רוח. אבל הכא גרמא בעלמא וגרמא בנזקין פטור (רא"ש בבא קמא פרק ו' סימן יא)

דבריו אינם רחוקים מדברי התוס', וההבנה המקובלת בהם היא שבגלל שמלאכה זו של זורה מתבצעת כדרכה בעולם המלאכות הריאלי, הרי חייב עליה, ואין כאן עקרון כללי, אלא אישור לכך שמלאכה מל"ט אבות שנעשית בדיוק כפי שהיא נעשית בעולם הריאלי - חייב עליה, ואולי נאמר כן גם במלאכות אחרות הדומות לה (כגון: ציד במלכות ואולי אופה בתנור). אבל אין להבין כרש"י שכל מה שהאדם מתכנן ויוזם הוא יהיה חייב עליו, אפילו שלא נעשה בכוחו, אלא רק שזה אופיה הריאלי של מלאכת זורה.

הגדרות מלאכת מחשבת ומהלוקת רש"י והרא"ש

ברש"י מצאנו כמה הגדרות למלאכת מחשבת:

1. שמתכוין לעשות המלאכה - במוכן הריאלי של הכוונה

מלאכת מחשבת אסרה תורה - שנתכוין לעשות מלאכה אלא כסבור שהיום חול או סבור שמלאכה זו מותרת וכל הני דאמרינן הכא לא נתכוונו לעשות המלאכה הלכך פטור. (רש"י מסכת בבא קמא דף כו עמוד ב)

וכן כתב בכריתות ובסנהדרין:

רש"י כריתות יט ב: "מלאכת מחשבת - שחשב ונתכוון למלאכה זו עצמה".
רש"י סנהדרין סב ב: "מלאכת מחשבת - שחשב לעשות זאת".

2. אבל בביצה כתב שהיא מלאכות אומנות, במשמע: מלאכה מקצועית, מלאכת האומן.

"אלא מאי אית לך למימר - אף על גב דלמעשר הויא מלאכה, לשבת - מלאכת מחשבת שהיא מלאכת אומנות, אסרה תורה, שנשמכה פרשת שבת למלאכת המשכן בויקהל, והתם מלאכת מחשבת כתיב". (רש"י ביצה יג ב)

ורבנו חננאל פירש שם כרש"י במקומות האחרים שאם הוא מכוין לאכילה ולא למלאכה - פטור:

מ"ט דמלאכת מחשבת אסרה תורה והאי לאו מלאכת מחשבת היא. דלא קא מכוון במלאכה אלא לאכשורי אוכלא. (רבנו חננאל ביצה יג)

ובאמת נראה שמחלוקת רש"י והרא"ש בב"ק ס בזורה היא לפי שני פירושי למלאכת מחשבת. שרש"י פירש לפי העקרון של המחשבה המחייבת, שהכל תלוי בתכנונו ובמחשבתו, והרי רצה לפעול על ידי הרוח (וכן פירש ר"ח את חיוב זורה על הסוגיה בשבת קכ ב). ואילו הרא"ש פירש במשמעות של מלאכה מקצועית, וכיוון שזו היא דרך הזריה, ועשה זאת כדרך המלאכה - חייב, וכן יהיה בצידה וכל כיו"ב.

סתירת הסוגיות בבבא קמא ס ובשבת קכ

ההבדל בין שלוש הדרכים (ולהלן רש"י מחד, והתוס' והרא"ש מאידך) יש לו משמעויות רבות, וקודם כל לגבי שאלה שהעסיקה מאוד את האחרונים, ומעט מאוד את הראשונים, מה היחס בין הקביעה בסוגיית בבא קמא שיש בשבת חיוב על גרמא משום מלאכת מחשבת, לבין סוגיה ערוכה במשנה שבת קכ ובגמ' שם ע"ב שגרם כיבוי פטור, ולכאורה הוא הדין לכל גרמא:

ועושין מחיצה בכל הכלים, בין מלאין בין ריקנים, בשביל שלא תעבור הדליקה. רבי יוסי אוסר בכלי חרס חדשים מלאין מים, לפי שאין יכולין לקבל את האור, והן מתבקעין ומכבין את הדליקה. (שבת קכ א)

ובגמ' שם (עמ' ב):

למימרא דרבנן סברי: גרם כבוי מותר, ורבי יוסי סבר: גרם כבוי אסור.

היינו שלדעת חכמים גרם כיבוי מותר, לכל הפחות במקום פסידא, ואם כך ברור שאין איסורו אלא מדרבנן, והרי בזורה אמר רב אשי שבשבת אסור משום מלאכת מחשבת, אף על פי שהוא גרמא, ואיסורו מדאורייתא.

ויש לתרץ בכמה דרכים:

- א. לפי הרא"ש אין כלל קושי - שהרי החיוב בזריה הוא מפני שכך היא מלאכת הזורה, אבל בדרך כלל גרמא בשבת פטור, על אף שהאדם יזום ומתכוין לתוצאת המלאכה.
- ב. בזורה חייב מפני שהמלאכה נעשית מיד ובסמוך לזריקת החיטים, ואילו בכיבוי חולף זמן רב. כך הביא הדובב מישרים בשם שו"ת זרע אמת (להלן):

ועל כן העלה בשו"ת זרע אמת ח"א סי' מ"ד דדוקא היכא דהמלאכה נעשה מיד גם גרמא אסור בשבת, משא"כ בנעשית אחר איזה שעה עי"ש.²³

- ג. בהמשך ל-ב, ובסגנון אחר יש לומר שמלאכת זריה נעשית באופן העיקרי והרגיל שלה, ולכן זו מלאכת מחשבת, אבל הכיבוי נעשה כאן באופן אקראי ונסיבתי, ועל ידי דרך הערמה ואלתור מקרית, וכן כתב בשו"ת אחיעזר:

ונראה בדעתם דמה שאמרו בזורה ורוח מסייעתו מלאכת מחשבת אסרה תורה ולא אמרו שזהו עצם המלאכה, היינו דכל שהוא מלאכת מחשבת והמלאכה מתעביד באופן זה חשוב מלאכת מחשבת ועל כן גם בנותן חטים ברחיים של מים, שזהו דרך הטחינה אף שבאפשרי לעשות על ידי טחינה ביד מ"מ זוהי מלאכת מחשבת שאסרה תורה. ולא דמי להא דשבת ק"כ בגרם כבוי שהוא בא במקרה ובכה"ג אמרינן לא תעשה כל מלאכה, דגרמא שרי דבכה"ג לא חשוב מלאכה, אבל באופן שהמלאכה היא תמיד על ידי גרמא זהו חשוב מלאכת מחשבת

ובסגנון דומה כתב הגרש"ז אוירבך:

אולם רבנן סברי דכל שהוא עושה את המלאכה כמנהג העולם שפיר חשיב כמלאכה בידיים והוי תולדה גמורה אפי' בהנך מלאכות שהאב שלהן הי' נעשה במשכן ממש בידיים, ולכן כיון שכך דרכו של סינון שהוא מסתנן מאליו שפיר הוי תולדה דבורר ומרקד ... ומוכח נמי הכא מהא דפריך הגמ' היינו זורה היינו בורר היינו מרקד אף על גב דלכאורה יש חדוש גדול בזורה מה שאין בבורר ומרקד דשאני זורה דמלאכת מחשבת אסרה תורה וחייב

23. יש להעיר שזה כדברי התוס' מזו ב "מפני" לגבי מניח קערת מים תחת הנר שגורם לכיבוי רק אם מכבה מיד, אבל רש"י ביאר שם באופן אחר - להלן.

אף על גב דבכה"ג לענין תשלומי ממון חשיב רק גרמא, אולם להנ"ל אתי שפיר משום דלפי מה דקיי"ל כרבנן דר"א אין זה חדוש מיוחד בזורה מאי דליתא בבורר ומרקד כיון שגם בבורר ומרקד אמרינן דכל שהוא עושה את המלאכה כמנהגו של עולם כמו בזורה שפיר חייב.

ד. פעולה על ידי כוח טבע יכולה להיות מיוחסת למעשה האדם שכן דרך פעולת האדם לפעול עם כוחות טבע שונים, וניתן לראות זאת כגיריה דיליה. כאשר הוא מעמיד חביות לא קורה כלום, והוא רק משער שהאש תגיע אח"כ. כלומר: אין הכיבוי מעשה אקטיבי שלו, אלא מאורע שהוא סיבב את נסיבות התרחשותו בלבד.

ה. בזריה ברי שתיעשה מלאכה, בכיבוי - לא ברי כיבוי. (ראה להלן באבן העזר שכתב לחלק כך בין נזיקין לשבת וכתב דבנזיקין הכל תלוי בברי היזקא אבל בשבת במחשבה. ואנחנו מציעים שגם בשבת יש לחלק, ובזריה באמת ברי מלאכתו שתיעשה, ובכיבוי לא - ולכן איננו אסור, ובאמת ר' יוסי חשב שמשום שמלאכת מחשבת אסרה תורה יש לחייב אף באופן כזה). וכן כתב ר' אשר וייס במנחת אשר, וחילוק זה עולה לכאורה מהתוס דף יז ב לגבי צידה במלכודת, שכיוון שלא ברי שיצוד, אינו חייב חטאת (שם ד"ה "אין").

ו. נראה להציע שכיבוי דליקה הוא מלאכה שאינה צריכה לגופה, ולכן לא ניתן להחיל עליו כללי מלאכת מחשבת, שהרי מלאכת מחשבת היא רק הצריכה לגופה. ואפילו לר"י שמחייב במלאכה שא"צ לגופה, ולרמב"ם שפוסק כמותו, הרי זה משום שלא בעינן מלאכת מחשבת ואין זה מגדיר של המלאכה.²⁴ ולכן בכיבוי אין סיבה לחייב, ובזורה שהוא מלאכת מחשבת הצריכה לגופה - חייב. כך כתב באגלי טל:

אך בשבת אף גרמא אסור משום מלאכת מחשבת כמו בזורה ב"ק ס'. ובגמ' [קכ ב] דאמר גבי כבוי דליקה גרמא שרי משום דכבוי דליקה אינו צריכה לגופה ולא הוי מלאכת מחשבת. אבל במלאכת מחשבת יש לאסור אף גרמא. (אגלי טל באורים מלאכת דש אות לו)

ובשו"ת שואל ומשיב הקשה (הוא עצמו הציע שם תירוץ זה) שהרי להלן בגמ' למדו פטור גרמא מפסוק, "לא תעשה", ומשמע שזה פטור כללי ולא רק בכיבוי משום שאין צריך לגופה:

הכא נמי: כתיב לא תעשה [כל] מלאכה - עשייה הוא דאסור, גרמא שרי!
(שבת קכ)

אמנם, יש לתרץ את דחייתו, שכן הגמ' שם אמרה זאת רק בדרך דיחוי להסבר בשיטת ר' יוסי שיש פטור גרמא במחיקת השם ולא בשבת (שם כתיב: "לא תעשון כן" - ולמדו - שגרמא איננו עשייה ושרי) כי בשניהם יש אותה דרישה לעשייה, אבל בהחלט ייתכן שהפטור של גרמא אין מקורו לפי חכמים מפסוק זה, אלא מסברה עצמאית, וכגון מה שאמרנו, ורק לר' יוסי הקשו כך.

24. ואף שרש"י כתב בדף קז א שלר"י כיוון שסוף סוף יש לו צורך במלאכה זו, חשיב מלאכת מחשבת, הרי הוא עצמו בחגיגה י ב הסביר שר"י לא לומד מלאכת שבת ממשכן ולית ליה "מלאכת מחשבת".

וייתכן שיש למצוא יסוד לחלק מהגדרות אלה בדברי רש"י, שבסוגיית "נותנים כלי תחת הנר" הבחין לאור דברי רב אשי שהעמיד את המשנה שם גם לחכמים שסברי גרם כיבוי מותר, ואילו אם נותן כלי ובו מים תחת הנר חייב:

אלא אמר רב אשי - מתניתין אפילו לרבנן, דלא דמי לגרם כיבוי, דהתם כי מטי דליקה לכלים - דליקה הוא דפקע להו, וגרמא בעלמא הוא, אבל זה שנתן המים ממש תחת הנר - מכבה ממש הוא, וגזירה מבעוד יום אטו משחשכה. שמקרב את כיבוי - זימן כיבוי להדיא, והוה ליה מכבה ממש אי הוה יהיב ליה בשבת. (רש"י שבת מז ב)

שלוש דרכים יש בהבנת דברי רש"י:

- רבים הבינו שרש"י מחלק בין כיבוי שבא "ממילא" ("דליקה הוא דפקע להו") לבין כיבוי ישיר: "זה שנתן המים ממש", וזה כהגדרת פוסקים רבים לגרמא. ועל כך יש להקשות מזורה וכו' שגם שם הרוח באה ממילא.
- אבל ייתכן בדיוק לשונו שרש"י בא לומר שבמעמד חביות כדי שיכבו ניתן לתאר את פעולת האדם כמי שאיננו מתכוין לכבות על ידי שפיכת מים, אלא רק למנוע את התפשטות הדליקה, ויש לראות את הכיבוי כדבר שאין מתכוין, ואפילו אם הוא פסיק רישא, הרי זו מלאכה שא"צ לגופה, ולכן הוא פטור, שהרי אין זו מלאכת מחשבת, וסתם גרמא פטור.
- ובמבט נוסף, ייתכן שביאור המילים ברש"י הוא אחר: "דליקה הוא דפקע להו" - אותם, את הכלים. כלומר מוקד הטענה שם הוא שהאדם לא מניח מים. אם היה מניח מים זה היה כיבוי, אף שהוא לאחר זמן. אבל הוא מניח כלים, והאש היא שמפקיעה את הכלים, ויש עוד שלב עד הכיבוי ממש, שהוא לא "בהדיא" כלומר: הוא איננו תוצאה ישירה של מעשיו. ואולי יש לפרש כמו הפירוש השני, שבגלל שזה דבר שאין מתכוין או מלאכה שא"צ לגופה - פטור.

שיטת המגן אברהם בגרמא

בכמה פסקים שלו הרחיב המגן אברהם מאוד את הפטור של גרמא, ויישם אותו לא רק בסיטואציות אקראיות אלא גם במלאכות ממש, ואפילו כשיש גרמא באופן העשייה הרגיל של המלאכה, כגון:

בנותן חיטים לתוך ריחיים של מים שכתב המג"א שפטור אלא אם טחן בידים ממש (ואולי לפי דבריו גם אם נותן ממש למקום הטחינה, אבל לא אם שם אותם במקום המוכן להם למעלה מן הריחיים, משם הן מחליקות):

אפי' נותן ישראל להרחיים בשבת ליכא חיוב חטאת עד שיטחון ברחיים של יד (מג"א או"ח רנט ס"ק כ)

ובמניח עלוקה על בשרו שכתב שלא חייב משום חובל על הוצאת דם, כי לא עשה מלאכה באופן ישיר:

נג (פמ"ג) (מחה"ש) ואסור להוציא דם. רש"י פירש סוף עירובין דה"ל חובל והוי אב מלאכה וכ"כ הג"מ פכ"א דהמניח דבר המושך דם וליחה הוי מפרק ומלשון רש"י משמע דדוקא כשמהדקה בגמי הוא דהוי אב מלאכה דהוא עביד מעשה אבל כשמניח עליה דבר המושך דם לא הוי אב מלאכה דאיהו לא עביד מידי וא"כ כ"ש כשמעמיד עלוקה שקורין ניגלין דשרי לחולה כמ"ש סי"ז דשרי שבות (אמנם התלבט שם המג"א לאור שיטת ר"מ וחכמים בהשיך נחש שאולי יש לראות את זה כמעשה מכוחו ולחייבו): (מגן אברהם סימן שכח ס"ק נג)

וכן לגבי צידה כתב שהפורש מצודה פטור, למרות שמח' ב"ש וב"ה (משנה דף יז ב) היא רק לפני שבת, ובשבת נראה פשוט שחייב על פרישת מצודה, אלא אם צד ממש בזמן פרישת המצודה וזה נדיר במציאות (כתוס' יז ב):

הפורש מצודה ובשעת פרישתו נכנס חיה לתוכה חייב אבל אם נכנס אח"כ לתוכה פטור אבל אסור שאינו יודע אם יצוד אם לאו [תוס' דף י"ז] ונ"ל דמה"ט אסור להעמיד בשבת המצודה לצוד בו עכברים: (מגן אברהם סימן שטז ס"ק ט)

אמנם, הסתפק המג"א שכיוון שבצידה חייבו אם צד ממש בזמן ששם את המצודה (תוס' שבת יז ב) ואפילו שבא ממילא, אולי יש לחייב גם בריחיים למרות שבא ממילא:

מיהו ממ"ש סי' שט"ז גבי מצוד' בשם התוס' משמע דחייב חטאת בדבר דאתי ממילא וכ"פ התוס' במנחות דף נ"ו דומיא דמדביק פת בתנור ונאפה (סי' רנט שם)

ובכל אופן, אף על פי שכל אלה הם דרך המלאכה המקצועית, ואיכא מלאכת מחשבת גם לפי רש"י שתולה זאת במחשבה ובתכנון וגם לפי הרא"ש - שתולה זאת בדרך המלאכה, והרי זו דרכה, וזה בדיוק כמו באפיה שהאפיה נשלמת מאליה - וחייב, ולמרות זאת כתב שאיננו חייב בנדונים אלה מעיקר הדין אלא מדרבנן, היינו שגם בעושה מלאכה כדרך העולם יש פטור של גרמא. ויש להסביר לשיטתיה מדוע בזורה חייב? ואפשר לומר שסובר המג"א כרא"ש שרק בזורה זו עיקר מלאכתה, ואין אפשרות סבירה לעשותה בדרך אחרת. אבל בצידה ובעלוקה ובטחינה בריחיים כיוון שיכול לעשותם באופן ישיר ועל ידי מעשה, למרות שעשאו בדרך אחרת שהיא רגילה, אין לחייב אם זה נעשה בגרמא.

החזו"א חלק על הנחת המג"א בפירוש התוס' על צידה. התוס' כתבו שאם הניח מצודה בשבת וניצודה חיה לאחר זמן, לא חייב חטאת, שכן איננו יודע מראש אם יצוד:

אין פורסין מצודות כו' - אף על גב דבשבת נמי אם פירש מצודה אינו חייב חטאת שאינו יודע אם יצוד אם לאו מ"מ גזרו לפרוש מצודה דפעמים אתי

לידי חיוב חטאת כגון שבשעת פריסתו ילכוד דהכי קתני בתוספתא הפורס מצודה לבהמה או לעוף ונכנס לתוכה חייב. (תוספות שבת יז ב)

החזו"א הציע קריאה אחרת בתוס', ולפיה הדין לא תלוי הזמן, אלא כל זמן שהמצודה פרושה, חייב חטאת על הצידה:

ובתוס' שבת הלשון סתום, שכתבו: "זימנין דאתי לידי חיוב חטאת כגון דבשעת פרישתו יצוד" ומשמע לכאורה דאם ילכוד לאחר זמן אין כאן חיוב חטאת. אבל אין כוונתם לחלק בין מיד ללאחר זמן, דאפילו מיד נעשה הצידה בכח החיה, ... ובשעת פרישתו היינו כל שעה שהיא פרושה מקרי שעת פרישתו, היינו שמתקיימה מעשה הפרישה". (חזון אי"ש על אורח חיים לו ס"ק א)

לדעת החזו"א, כל שנלכדה החיה בזמן שהמצודה מונחת - חייב חטאת, והדברים קשים בלשון התוס'. נראה מדברי התוס' שהפטור איננו משום גרמא, אלא משום שאין תוצאות מעשיו ודאיים, שאינו ידוע אם יצוד, ואם יצוד האם יהיה זה בשבת דווקא, ולא ברי היזקא. אלא שלכאורה כיוון שהוא מתכוון לצוד, יש לחייבו על התוצאה בכל מקרה, שהרי רק בדבר שאין מתכוין ולא חייב לקרות (כלומר: שאינו פסיק רישא) חולק ר"ש ומתיר, אבל בדבר שיכול לבוא וניחא ליה וזו כוונתו שיבוא, חייב אפילו לר"ש. ולכן יש לומר שהתוס' טוען שפטור משום גרמא אלא שאם התוצאה היא הכרחית לגמרי, לא אכפת לנו שזה בא אח"כ או ממילא, ויהיה חייב, וכאילו זה קורה עכשיו ממש. אבל כיוון שלא יודע אם יצוד, ובא ממילא - זה גרמא, כלומר: שאין גרימה ישירה של האדם לצידה, והיא תלויה במעשי בעלי החיים ובמאורעות הטבע. נראה שכך הבין גם במג"א שהרי חשב להוכיח מסוגיה זו שאף דאתי ממילא, חייב, כלומר: שלא בהכרח יש פטור של גרמא.

אמנם, בבית אפרים סלל דרך שונה וכתב שהתוס' חילקו בין צידה בשעת מעשה לצידה מאוחרת יותר ולא בגלל מרחק הזמן, אלא בגלל שמחוסר צידה, היינו שצריך לקרות עוד דבר כדי שהמלאכה תיעשה, ולכן זו גרמא. אבל אם קורה תוך כדי מעשיו - זה מיוחס אליו. ולדעתו, אין חשיבות לשאלת ודאות הצידה, והתוס' לא לכך נתכוונו, ואפילו יודע מנסיונו שבוודאי יצוד, עדיין הוא מחוסר מעשה. ולכן המניח פת בתנור חייב על אפיה, כיוון שהכל כבר נעשה, ואיננו מחוסר שום מעשה, והכל מיוחס למעשה המניח. ולפי דעתו גם בשבת יש חשיבות מרכזית לגדרי המעשה:

ובתחלה נדון בדין פריסת מצודה בשבת אם יש בה איסור דאורייתא ואח"כ נתקע עצמינו לדבר הלכה בנ"ד הנה המג"א סי' שט"ז סק"ט כ' וז"ל הפורש מצודה ובשעת פרישתו נכנס חיה לתוכה חייב אבל אם נכנס אח"כ לתוכה פטור אבל אסור לפי שאינו יודע אם נצוד אם לאו כו' עכ"ל ואם כן זכינו לדין שאין כאן איסור דאורייתא בלתי אם לכד בשעת פרישתו הא לא"ה איסור דרבנן בלבד הוא דאיכא.... וגדולה מזו נלענ"ד דאף אם הדבר ברור לו שיצוד אח"כ מכל מקום כיון דהשתא מיהא בשעת פרישה לא

צדה ליכא חיובא וההיא שעתא דנפל בה חיותא מידי דממילא הוא בלא מעשה רק גירי דילי' וליכא חיוב חטאת ול"ד להדביק פת בתנור בשבת והוא נאפה והולך או מתבשל וכה"ג דחייב דש"ה דעל ידי מעשה קמא דעביד הוא נאפה או מתבשל ממילא בלא ענין אחר כלל משא"כ בזה אף שהמצודה פרושה מכל מקום מחוסר צידה הוא וכאשר יפלו הנופלים בעת פקודם ענין חדש נעשה בזה רק שמעשיו גרמו לו כי פרש עליו רשתו ומחמת זה אין נראה לחייבו חטאת ומה שכתב התו' שאינו יודע אם יצוד קושטא דמלתא נקטי אבל לדינא אף ביודע בודאי שיצוד אפ"ה אין לחייבו חטאת (שו"ת בית אפרים אורח חיים סימן כ)

באבן העוור דן בהעמדת עלוקה למציצת דם לאיסור, בעקבות ספקו של המג"א, והוא מציע בתחילת דבריו להשוות זאת למעמיד בהמתו על גבי עשבים (שבת קכב) שמותר, ואם כך גם העמדת עלוקה לדם תהיה מותרת:

[מג"א ס"ק נ"ג]. להעמיד בשבת עלוקה שקורין פייאפקו ולמצוץ דם באדם הוא איסור תורה... ותו' נ"ל ראייה לכאורה מהא דקיימא לן לעיל סימן שכ"ד [סעיף יג] מעמיד אדם בהמתו על גבי עשבים מחוברים בשבת ובהמתו תולשת מהקרקע אפילו הכי מותר. (אבן העוור אורח חיים סימן שכח סעיף מח)

אך להלן כתב לחלק ולהבחין בין היתר מעמיד בהמתו לבין איסור עלוקה בשני היבטים. התוס' כתבו שעל בהמתו נצטווה האדם: "למען ינוח שורך וחמורך" ואם היא לא יכולה לאכול, אין לה מנוחה ועונג בשבת, ולכן מותר להעמידה על עשבים. אבל לעלוקה אין צער אם לא יעמידנה, וגם אינה תחת רשותו ואחריותו של האדם:

ודוקא להעמיד בהמתו על גבי מחובר רחמנא שריא בהדיא כמו שכתבו התוספות [שבת] דף קכ"ב [ע"א ד"ה מעמיד] דכתיב למען ינוח בהמתך [שמות כג, יב] ואין זה ניחא אלא צער לבהמה אם לא תאכל ע"ש, אבל לעלוקה לית ליה צער אם לא יעמידנה.

וחשוב מכך, אומר האבן העוור, שלאור העקרון של מלאכת מחשבת, יש לומר שבמעמיד בהמה על קמה פטור, משום שאין כוונתו לעשיית מלאכה כלל, אלא שהבהמה תאכל, ואף על פי שחייבת לתלוש עבור זה, הוא איננו מתכוין לתלישה, ולכן לא נחשב לו מלאכה, כי "מלאכת מחשבת", ואפילו לר"י שמלאכה שא"צ לגופה חייב עליה, היא רק באדם העושה מלאכה בעצמו, אבל על ידי בהמה אין זו דרך מלאכה כלל. ועוד, שאף שזה פסיק רישא שוודאי תתלוש, כאן הכוונה רחוקה יותר שהרי אין זה מעשה האדם ממש, אלא בהמתו, ובזה לא דיינינן בפסיק רישא. בעלוקה הרי הוא רוצה במלאכה זו דווקא שתיעשה (מציצת הדם), שהרי יש לו עניין רפואי בכך. מדבריו עולה שמלאכת מחשבת זו הגדרה שעיקר החיוב הוא על המחשבה והרצון לעשות מלאכה כדרך המלאכות²⁵, שהרי המעמיד בהמתו רוצה שבהמתו

25. וראה לעיל שיעור ה ולהלן שיעור ז.

תאכל, ואיננה יכולה לאכול אלא על ידי קצירה, ועולה שכיוון שהוא מעוניין באכילת הבהמה ולא בקצירה, וקצירה כזו אין בה דרך מלאכה, לא אכפת לך שבפועל יש קצירה:

ועל כרחך צ"ל דלענין נזיקין הכל תלוי אי ברי הזיקא אי לא, לכן בהעמיד בהמתו על גבי קמת חבירו חייב משום דברי הזיקא, ובזורה ורוח מסייעתו פטור, אבל בשבת הכל תלוי במלאכת מחשבת, על כן בזורה ורוח מסייעתו דמחשבתו לברר מתוכו הפסולת ונעשית מחשבתו, אף שהרוח מסייעתו חייב דהא נעשית המלאכה על ידו, אבל בהעמיד בהמתו על גבי מחובר דאין כוונתו ומחשבתו על שום מלאכה רק שבהמתו תאכל ותמלא כריסה ואין מחשבתו על המלאכה כלל, לכן פטור, כיון דהוא אין עושה כלום וגם מחשבתו לא היה על המלאכה כלל. ולפ"ז נתברר בעלוקה פיאפקו דעיקר מחשבתו שהעמידה כדי שתעשה חבורה באדם ושתמצוץ דמו דמלאכה גמורה היא כדאיתא פרק רבי אליעזר דמילה [שבת קלג, ב], שפיר נלמד בקל וחומר מזורה ורוח מסייעתו דפטורה בנזקין ואפילו הכי חייב בשבת קל וחומר לעלוקה דבכהאי גוונא ודאי חייב בניזקין, כמו מעמיד בהמה על גבי קמת חבירו דהוי כמזיק בידים כמו שכתבתי מכל שכן דהוי מלאכה בשבת....

אבן העזר הוסיף ללמוד מכאן שבזוודאי אזלינן בתר מחשבתו של האדם, ולכן חלק על פסק המג"א בנותן חיטים לריחיים של מים וכתב שוודאי שחייב, כמו בעלוקה וכל כיו"ב, שהרי התכוון לעשות מלאכה ונעשתה על ידו, ובכל אופן שבנזיקין יהיה חייב, כגון: בהמה, עלוקה וכדו', על אחת כמה וכמה שבשבת יהיה חייב:

ומזה ראייה דלטחון חטים ברחים של מים בשבת אף שהמים טוחנין אף על פי כן אסור ליתן חטים לתוך הרחיים מן התורה, דהא אפילו בנזקין כי האי גוונא בזורק של חבירו לרחיים וניזק חייב, דהוי כזורק לתוך האש, וק"ו בשבת. וזה לא כמג"א סימן רנ"ב [ס"ק כ] שכתב שם דלא אסור רק מדרבנן וע"ש, זה אינו, דלכולי עלמא חייב מדאורייתא כטוחן ממש, מידי דהוי אזורה ורוח מסייעתו דמלאכת מחשבת אסרה תורה, קל וחומר בנותן לרחיים דאפילו בנזקין חייב כדפרישית.

ר' חיים עוזר גרודז'נסקי העיר שראיית האבן העזר מזורה לריחיים קשה, שהרי בזורה זו דרך מלאכתו היחידה, ואילו בריחיים הרי יכול לטחון ביד, שלא כזורה, ולכן אין זו בהכרח דרך מלאכתו (כפירוש הרא"ש שם). וגם על ראיית המג"א שחשב להקיש מצידה לטחינה, וכמו שמניח מצודה אפשר שיהיה חייב לאחר זמן, כך נאמר גם במניח קמח לריחיים, הקשה רח"ע באותו אופן, שבצידה כך היא מלאכתו ולכן חייב בצד אף שבאה ממילא, ובטוחן לא יהיה חייב. וכל שעושה אדם מתוך מחשבה ותכנון ובדרך רגילה כפי שנהוג לעשות, מקרי המלאכה 'מלאכת מחשבת', ורק בכיבוי, שם מדובר בפעולה מקרית וצדדית, גרמא יהיה פטור:

...ולכאורה ד' האה"ע תמוהים מאי ראי' מזורה דזהו מלאכתו כמו זורע ואופה וצד, אלא דגם ד' המג"א בסי' רנ"ד שהוכיח מצידה אינו מובן, דשאני צידה דזהו מלאכתו, אבל ברחיים של מים הא אפשר מלאכת הטחינה ברחיים של יד.

ונראה בדעתם דמה שאמרו בזורה ורוח מסייעתו מלאכת מחשבת אסרה תורה ולא אמרו שזהו עצם המלאכה, היינו דכל שהוא מלאכת מחשבת והמלאכה מתעביד באופן זה חשוב מלאכת מחשבת ועל כן גם בנותן חטים ברחיים של מים, שזהו דרך הטחינה אף שבאפשרי לעשות על ידי טחינה ביד מ"מ זוהי מלאכת מחשבת שאסרה תורה. ולא דמי להא דשבת ק"כ בגרם כבוי שהוא בא במקרה ובכה"ג אמרינן לא תעשה כל מלאכה, דגרמא שרי דבכה"ג לא חשוב מלאכה, אבל באופן שהמלאכה היא תמיד על ידי גרמא זהו חשוב מלאכת מחשבת. (שו"ת אחיעזר חלק ג סימן ס אדר תרצ"ד לחכם אחד)

מלאכת מחשבת לחומרה

לאורך הדיון בסוגיה זו ראינו שהעקרון של מלאכת מחשבת איננו רק עקרון מצמצם ומגביל של מלאכת שבת, שממנו נובעים פטורים כגון: מלאכה שא"צ לגופה, אין מתכוין, שינוי וכיו"ב, אלא הוא גם עקרון מרחיב המהווה שיקול לחומרה במספר סוגיות. לפיכך עלינו לומר ש"מלאכת מחשבת" איננה תוספת הגדרה, תנאי או קריטריון מעבר להגדרת מעשה עבירה רגיל, אלא שינוי נקודת הכובד בהגדרת המעשה, כשהמשקל העיקרי הוא על האופי המלאכותי של המלאכה: כלומר: יוזמה - תכנון - והשגת התוצאה, כשהמרכיב של מעשה עבירה ישיר או מידי, פחות חשוב. כפי שהראינו בשיעור על מלאכת מחשבת, יש לדון בחידושו של מושג זה לאור תופעת המלאכה הריאלית, בעולם היצירה והייצור האנושיים, ובכל אופן שבו אנשים רגילים לעשות מלאכה, תהיה זו גם מלאכה בשבת. ולאידך גיסא, גם כשהושגה תוצאה רצויה, אבל לא בדרך רגילה של מלאכה - לא יהיה חיוב על כך, ולפעמים גם יהיה מותר לכתחילה. כדי להבהיר את אופן היישום של מלאכת מחשבת לחומרה, נסקור כאן בקצרה שש סוגיות בהן מצאנו דוגמה לכך:

1. הסוגיה הנ"ל בב"ק ס. שזורה שיש בו גרמא אסור משום מלאכת מחשבת וכנ"ל.
2. כפי שראינו לעיל, אף שבנזיקין בדלא ברי היזקא פטור מתשלומים, בשבת יהיה חייב כל שהוא מלאכת מחשבת (עיין תוס' יז ב שלא חילק ובפשטות פטר צד בדלא ברי היזקא, ובאבן העזר שחילק).
3. הרשב"א שכתב בתשובה שההולדה של תולעי המשי בעזרת חום הגוף היא מלאכה, ואף על פי שאין מלאכה כזו בל"ט אבות מלאכה, היא נחשבת מלאכה בגלל שהיא מאפיינת תהליך יצירה מקובל, ויש בה יוזמה ותכנון והשגת תוצאה (שו"ת הרשב"א ד עד - ראה לעיל שיעור ה)

4. הראשונים נחלקו לגבי "חק תוכות" בכתיבת גט כלומר במי שמוחק חלק מאות ועל ידי זה נוצרת אות אחרת. הרשב"א למד משבת לגט שנחשבת כתיבה, ובשבת היא מלאכה ובגט הגט פסול ונחשבת כתיבה.

מהא דאמרינן הכא במאי עסקינן כגון שנטל לגגו של חי"ת ועשאו שני זייני"ן, שמעינן דכהאי גוונא לא מיקרי חק תוכות שאינו אלא כמפריד בין שני אותיות דבוקות, וכן שנטלו לגגו של דלי"ת ועשאו רי"ש ואינו אלא כדיו שנפל על גבי האות ומעבירו. (חדושי הרשב"א שבת קד ב)

המרדכי חולק ולדעתו אין להקיש משבת לגט, כי שבת חייב משום מלאכת מחשבת, ולכן אם הוא מתכוין ורוצה ליצור את האותיות, וישיג את תוצאת מחשבתו - חייב; וה'איך' או ה'אופן' של המלאכה איננו תנאי הכרחי בהגדרתה, וכפי שהעלינו לעיל באחד ההסברים בזורה. כלומר: כתיבה שלא תיחשב כתיבה בתחומים אחרים, תיחשב כתיבה בשבת, בגלל ההגדרה המיוחדת של מלאכת שבת שמדגישה את התכנון - והביצוע לאור התכנון, ולא איכות מסויימת של מעשה. כאן ברור שהחיוב איננו על כך שזו דרך המלאכה, דהיינו: שלא כרא"ש בזורה, אלא מחמת מרכזיותו של התכנון והשגת התוצאה שבעקבותיו, שבמונחי תופעת המלאכה הוא המשמעותי. לא המעשה לבד מחייב אלא גרימת תוצאה/יצירת תוצר מתוך מחשבה ותכנון:

... וא"ת והלא כה"ג דחק תוכות מקרייה כתיבה לענין מלאכת שבת כדאמר' פרק הבונה נטל לגגו של חי"ת ונעשה שני זיינין חייב וי"ל דהתם מלאכת מחשבת אסרה תורה ובמחשבה תלויין מלאכות דשבת וכיון שמתכוין לעשות אותיות אין קפידא באיזה ענין שנעשה רק שיהא על ידי מעשיו ועל קרשי המשכן שהיו עושין עליהן אבג"ד לדעת אי זה בן זוגו ולא היו חוששין באי זה ענין יהיו האותיות עשויות אבל במקום שנאמר וכתב צריך שיכתוב גוף האותיות ולא שיהיו נעשות מאיליהם (מרדכי גיטין פרק המביא גט בתרא רמז שמד)

הר"ן תומך בשיטתו של המרדכי:

... ול"נ דאין מכאן ראייה דלגבי שבת ליכא קפידא בין חק תוכות לחק יריכות דכל היכא דהוי מלאכת מחשבת מיחייב שהרי אפי' מוחק על מנת לכתוב חייב אבל במידי דבעינן כתיבה [דלחזי כתיבה] כי האי גוונא אין לנו: (ר"ן (על הרי"ף) מסכת שבת לז ב)

5. מציינו בדברי הרשב"א שהדרישה למלאכה המתקיימת בשבת תלויה בכוונת העושה וברצונו, ואפילו אם מתקיימת לזמן קצר ודי לו בזה - חייב משום מלאכת מחשבת:

וי"ל דמיקיימי קצת עד שדרכן של בני אדם לכתוב בהן דברים שאינן עשויין לקיימן לעולם אלא זמן אחד כספרי הזכרונות וכיוצא והלכך לענין שבת

מלאכת מחשבת היא אבל לענין ספרים דבעינן דבר המתקיים לעולם הני
לא מיקיימי, (רשב"א שבת קטו)

6. באיסור בישול קרבן פסח, מציע המנחת חינוך שחייב רק על בישול כל צרכו. והסיבה שבשבת אפילו בישול חלקי מלאכת מחשבת הוא, וכנראה כוונתו שנתקיימה מחשבתו (איתעבידא מחשבתיה) אם אכן התכוון לכך, ולכן די בבישול כבן דרוסאי, אבל הגדרת בישול האוביקטיבית היא בישול מלא ולא חלקי.

ומ"מ נראה דצ"ע ד"ז דודאי דין הראשון דקודם מב"ד ל"ה בישול כלל ודאי אמת אך אם נתבשל כמב"ד אפ"ל דוקא לענין שבת הוי בישול כמב"ד ע' מנחות נ"ז וש"ס כ"פ אבל לענין פסח אפשר דלא. ומנא אמינא לה דגם בב"ח כתיב לא תבשל ועובר על לאו בבישול וגם על האכילה דרך בישול ומבואר בחולין ק"ח ע"ב כשם שלוקה וכו' כך לוקה על בישולו באיזה בישול אמרו שאחרים אוכלין וכו' ופרש"י שנתבשל כל צרכו מבואר להדיא דל"ה בישול עד שנתבשל כ"צ א"כ כאן נמי ול"ד לשבת דהתם עכ"פ מלאכת מחשבת איכא אבל כ"מ שמוזכר בתורה בישול הוי בישול כ"צ כמו בב"ח א"כ כאן נמי א"ע על לאו זה בלא נתבשל כ"צ. (מנחת חינוך פרשת בא מצוה ז אות ב)

אמנם יש להקשות מנא ליה שזה תלוי במחשבתו, ולא מצאנו שחייב על בישול כמאכל בן דרוסאי רק אם הורידו מהאש או אם מוכח שרוצה בכך. ובכל זאת, אם נקבל את דבריו הרי לנו שגם שיעורי המלאכה וגדריה תלויים במחשבת האדם וכוונתו:

מצאנו אם כן שמלאכת מחשבת מגדירה לחומרה את החיוב בשבת בשישה אופנים:

- לחייב מן התורה מלאכה שאיננה בל"ט מלאכות אבל היא מלאכת "מחשבת" - בחימום תולעי משי.
- לחייב על מלאכה בשבת אף בדלא ברי היזקא כגון כפורש מצודה לצוד - אבן העוזר.
- לחייב גם על גרמא, היינו שהעיקר הוא מחשבתו והשגת תוצאת מחשבתו בפועל - רב אשי ב"ק ס.
- לחייב גם במלאכה שלא כדרכה ושנעשית בצורה עקיפה (חק תוכות) אם הושגה התוצאה במלואה - מרדכי.
- לחייב גם על מלאכה המתקיימת לזמן קצר בלבד, אך לפי מחשבתו של האדם הצריך לה.
- להגדיר שיעורי מלאכה לחומרה בהתאמה ליוזמת האדם ומחשבתו - מנחת חינוך בבישול כמאכל בן דרוסאי.

מכשירי גרמא

בדור האחרון, הומצאו מנגנונים חשמליים ואלקטרוניים רבים המבוססים על גרמא ומוטמעים במכשירים שונים, כדי להקל באיסורי שבת במצבי צורך ודחק, כגון: במערכת הבטחון, בתי חולים, וכן בשימוש בתי במקום שגרמא איננו אסור. עקרון פעולתם הכללי הוא שהאדם עושה פעולה, כגון: הפעלת מתג וכיו"ב, שאיננה גורמת כשלעצמה לשום תוצאה, אלא שיש מנגנון פנימי שכעבור זמן, קצר או ארוך, על ידי פעולות חשמליות מחזוריות או כל כיו"ב, יגרום לכך שהפעלת המתג תפעיל את המכשיר המבוקש. השאלה נוגעת גם להפעלה של שעוני שבת בשבת כדי להקדים הדלקת אור, במקום שיש בו הפסד מרובה או צורך גדול (אפילה בבית עם ילדים, סעודת מצווה וכדו) שאם נניח כי ניתן להסתמך על פטור של גרמא, יהיה מותר כמו שהתירו חכמים גרם כיבוי (שבת קכ). נדון אם כן בשאלה האם יש מקום היתר להיעזר במכשירים אלה בתנאים הנ"ל, לאור סוגייתנו.

הבעיה הגדולה העומדת בפני היתר גרמא במנגנונים אלה הוא קביעתו של רב אשי שזורה והרוח מסייעתו חייב בדיני שבת משום שמלאכת מחשבת אסרה תורה, וביאר רש"י שכיוון שמחשבתו מתקיימת לפי יוזמתו חייב כי כך היא מלאכת מחשבת, ואין זה מוריד או מעלה אם התוצאה מושגת באופן ישיר מכוחו או באופן עקיף ומכוח אחר. ולכאורה, הרי טיעון זה תקף בכל מכשירי הגרמא ללא הבדל, שהרי כולם מתוכננים מראש כדי להשיג את התוצאה המבוקשת מהם, ויש בהם מלאכת מחשבת גם מצד היצרן וגם מצד המשתמש, ששניהם חפצים בהצלחת המנגנון, כלומר: שהמערכת תעבוד, ואם כך - הרי בכל המכשירים הללו יש איסור מלאכה דאורייתא משום מלאכת מחשבת, ואין למנגנון הגרמא כל משמעות.

ואף על פי שאמרו (שבת קכ) שגרם כיבוי פטור יש לומר כנ"ל שזה בגלל שכיבוי הוא מלאכה שא"צ לגופה, או ששם אין זה עיקר המלאכה והכיבוי נעשה בדרך אקראי, אבל כשמדובר במנגנון חשמלי מתוכנן מראש, חזרנו לסוגיית בבא קמא וחייב.

אמנם, המג"א כתב שאפילו במלאכות ממש כמו טחינה או צידה, אם לא נעשה המעשה מיד והמלאכה באה לאחר זמן וממילא ולא ישירות על ידי מעשיו - זו גרמא, אך גם הוא עצמו התלבט אולי יש לאסור, ולעצם הדיון דבריו קשים וכבר חלקו עליהם האחרונים, כנ"ל, ולכאורה המניח מצודה יהיה חייב על צידה, והמניח חטים בריחיים של מים יהיה חייב, וכן בנידון שלנו, כל פעולה שכך דרכה להיעשות וזו דרך המלאכה, והיא מתוכננת ומחושבת מראש - יהיה חייב עליה גם לאחר זמן, במעשה ישיר או עקיף, והכל בכלל "מלאכת מחשבת" הוא.

ועוד יש להוסיף שמכשירים אלה נראים למתבונן כאילו הוא מפעיל מכשיר רגיל לכל דבר, ואין בהם שום שינוי ניכר. במכבה על ידי כדים ברור שנעשית כאן פעולה משונה ועקיפה, ואוביקטיבית אין זה נראה כמלאכה, אבל כמעט בכל מכשירי החשמל המופעלים על ידי גרמא, דרך ההפעלה היא רגילה לגמרי והגרמא איננה מורגשת למפעיל, וידועה רק ליודעי ח"ן כלומר: למהנדסים ולרבנים, וספק גדול אם אופן פעולה כזה, שבו הגרמא היא 'מיקרוסקופית', יכול להיחשב גרמא, שכן דיני התורה אינם נקבעים על פי חוקי אלקטרוניקה או פיסיקה מופשטים, אלא לפי תפישת האדם וחושיו. ולסיכום ביניים:

- הן מצד תכנון האדם ויוזמתו, (כרש"י ב"ק).
- הן מצד השגת התוצאה המבוקשת (כנ"ל).
- הן מצד זה שלעיני האדם המכשירים נראים כפועלים פעולה ישירה.
- הן משום ש'ברי היזקא (שתיעשה המלאכה)' - כלומר: התוצאה תושג באופן ודאי, וגם חילוק התוס' (יז ב) שבדלא ברי מלאכתיה לא חייב - לא שייך כאן.
- הן משום שלפי תפישת האדם נראה כאילו הוא גורם, וזה תוצאה של מעשיו, ולא שהמעשה בא ממילא או לאחר זמן, ברבים מהמכשירים.

נראה שיחול על מכשירי גרמא הכלל דמלאכת מחשבת אסרה תורה והשימוש בהם אסור מדאורייתא.

אמנם, עוד פתח אחד יש להיתר בהסבר הרא"ש שאמר שרק בזורה ודוגמתו שעיקר המלאכה ומהותה על ידי גרמא חייב, אבל במלאכות אחרות שאין אופן ביצוען על ידי גרמא - לכאורה יהיה פטור.

אלא שיש לערער גם על קו מחשבה זה מכמה פנים. ראשית, שמא גם במכשירי חשמל אף על פי שיש מנגנון חשמלי של גרמא אין זה משנה את עקרון הפעולה, וסוף סוף הרי יש כאן מלאכה, ומנקודת ראות של המלאכה אין חשיבות לאופיו הטכני של המנגנון האלקטרוני, ויהיה חייב. ושנית, שסוף סוף אם מדובר במנגנון שכל תכלית ייצורו היא שהוא יפעל ויהיה מועיל, ואין בינו לבין מנגנון רגיל אלא 'קונץ' הגרמא, הרי מבחינת תורת המלאכה זה נחשב מעשה רגיל לגמרי, ומעתה כמו שזורה נעשה על ידי רוח, אף חשמל מופעל על ידי שעון, והדלת על ידי מנגנון גרמא וכל כיו"ב. ואף שיש לחלק ולטעון שעצם העמדת המנגנון היא שינוי, והראיה שלולא הלכות שבת לא היינו עושים כן, הרי היא גופה הבעיה, וכמו שאמרנו, שמלאכות שבת יש לדון בהם לפי תפיסת האדם הבלתי אמצעית, ולא על פי עקרונות הלכתיים מופשטים, ומבחינה זו אין שום הבדל בין מערכת רגילה למערכת עם מנגנון גרמא.

ואם כך, מתעורר ספק בכל הפרויקט של מכשירי גרמא. והיתר גרמא יהיה תקף רק במקרים חריגים, כאשר אדם יאלתר וינקוט בדרך עקיפה אד-הוק כדי לפתור בעיה בשעת הדחק, כפי שמופיע במשנה לגבי גרם כיבוי, אבל לא במכשירים שתוכננו מראש.

טענה זו שבדרך מלאכה רגילה אי אפשר לומר גרמא, העלה הגרש"ז אוירבך בתשובתו:

כל זה נראה לענ"ד אי לאו שמצינו לומר דבכה"ג שדרך המלאכה בכך שרגילין לעשותה על ידי גרמא הרי זה חשיב כמעשה בידיים ולא כגרמא, וכמו"ש בב"ק ס' א' שאני שבת דמלאכת מחשבת אסרה תורה. (שו"ת מנחת שלמה חלק א סימן ט)

ובמקום אחר דן הגרש"ז בחליבה בשבת על ידי גרמא, ונשאל אם מותר לחלוב בשבת במקום שאי אפשר לעשותו על ידי נכרי ואיכא נמי הפסד גדול, על ידי תחיבת שפופרת כפי הדד וגורם בכך לחלב שיזוב מאליו דרך השפופרת. אחד השיקולים שהעלה הגרש"ז

לאיסור הוא שכאשר המלאכה מבחינת האדם נראית כנעשית כדרכה ומיד, אין זו גרמא אלא מלאכה גמורה גם אם טכנית מעורב עוד כוח או שהאיסור בא ממילא:

...ועפ"י הדברים שאמרנו גם נלענ"ד דאפשר דבכה"ג שהוא עושה את המלאכה כדרכה והיא נעשית מיד, שפיר הוי מלאכה גמורה דאורייתא לכו"ע אף על פי שעיקר המלאכה נעשה רק מאיליו, דהנה אהא דכתב הרשב"א בפ' תולין דטעמא דר' אליעזר דסובר שנותנין לתלויה בשבת הוא משום "דכיון דאינו בורר ולא מרקד בידיים וממילא הוא משתמר אינו כבורר ולא כמרקד ומותר אפי' לכתחלה" יש להקשות דלפי"ז מ"ט דרבנן דמחייבי, ונראה דרבנן ור"א פליגי בהא דר"א סובר שהולכין רק אחר דרך עשיית המלאכה שהיתה במשכן וכיון דבורר ומרקד היו שם בידיים לכן אף על גב דמשמר שפיר דרכו להעשות תמיד מאיליו מ"מ סובר ר"א דכיון שהוא כ"כ חלוק מעיקר המלאכה אינו חשיב כלל אפי' בגדר תולדה והו"ל רק גרמא, ודוקא צידה או אופה ומבשל וכו' שגם במשכן היו על ידי גרמא הוא דחשיב מלאכה משא"כ בורר ומרקד, אולם רבנן סברי דכל שהוא עושה את המלאכה כמנהג העולם שפיר חשיב כמלאכה בידיים והוי תולדה גמורה אפי' בהנך מלאכות שהאב שלהן הי' נעשה במשכן ממש בידיים, ולכן כיון שכך דרכו של סינון שהוא מסתנן מאיליו שפיר הוי תולדה דבורר ומרקד כיון שאף גם במשכן אילו היו צריכים שם לסנן הי' נעשה גם שם הסינון מאיליו ולא על ידי אדם ושפיר חשיב תולדה, ומוכח נמי הכא מהא דפריך הגמ' היינו זורה היינו בורר היינו מרקד אף על גב דלכאורה יש חדוש גדול בזורה מה שאין בבורר ומרקד דשאני זורה דמלאכת מחשבת אסרה תורה וחייב אף על גב דבכה"ג לענין תשלומי ממון חשיב רק גרמא, אולם להנ"ל אתי שפיר משום דלפי מה דקיי"ל כרבנן דר"א אין זה חדוש מיוחד בזורה מאי דליתא בבורר ומרקד כיון שגם בבורר ומרקד אמרינן דכל שהוא עושה את המלאכה כמנהגו של עולם כמו בזורה שפיר חייב.

(שו"ת מנחת שלמה תניינא (ב - ג) סימן לא)

השלכות הלכתיות אפשריות

לא נכתבו הדברים שלמעלה במטרה להציע מסקנה הלכתית סופית, אלא כדי לעורר למחשבה על סוגיה חשובה מבחינה עיונית והלכתית, וראוי לשקול את הדברים בכובד ראש שכן הם נוגעים באיסורי כרת של שבת, מצד אחד, ובצרכים אנושיים וחברתיים חשובים, מצד שני. חשוב להבהיר, שמכשירים שונים המצויים בשוק ומאשרים על ידי מכון צומ"ת וגופים אחרים מופעלים גם על ידי מנגנונים אחרים, כגון: מנגנון זרם קבוע שמאפשר הפעלה של מכשיר בלא שיש הדלקה וכיבוי כלל, ועוד מנגנונים שונים. הדיון למעלה התייחס אך ורק למנגנוני הגרמא, ואם יישאל השואל - ומה נעשה לחילול שבת במקומות שבהם צריכים אנו לעשות מלאכות, כגון במערכת הבטחון והרפואה? נאמר שכל מה שמותר משום פקוח נפש או צרכי בטחון לאומי, ואפילו כחלק מפרוטוקול רפואי

שתכליתו למנוע מראש פקוח נפש - יש להתירו לכתחילה ובלא צורך במנגנון מיוחד (ולכן קבעו חכמים פרוטוקול קבוע של פעולות שיש בהם חילול שבת, במילה למשל, אע"פ שאין פקו"נ לפנינו ממש). ומאידך גיסא, מה שאין לו פתח היתר, אין לעשותו, על אף הקושי. וכמובן, אפשר לנסות להישען על פתרונות אחרים, כשהם זמינים.

נשיפת הסוגיה

במשפטי הנזיקין ובהלכות רוצח, הגורם לתוצאה (נזק או הרג) באופן עקיף הרי הוא פטור מדיני אדם, ולעתים חייב בדיני שמים ובי"ד ידונו אותו לפי ראות עיניהם. פטור זה רחוק מאוד מהחשיבה הפלילית המקובלת במשפט האזרחי בימינו. ההנחה שאדם חייב רק על מעשה ישיר הנעשה בגופו או בכלי הממשיך את גופו, איננה מקובלת היום בחשיבה המשפטית, ומסיבות מובנות. המושג המרכזי בדין הפלילי הוא האחריות, ורמת האחריות איננה עולה או יורדת אם האדם גרם באופן ישיר או עקיף לנזק. כפי שהבהרנו למעלה, ככל שמדובר במערכות מכאניות או אלקטרוניות סגורות, גם אם יש בהם מנגנון גרמא, אבל הן מיועדות מראש להצלחת פעולתן, וכך היא דרכן, נראה שאין כל מקום לפטור אדם מתשלומין או חיוב מיתה גם אם פעל באמצעות מערכת כזו, ולא אכפת לן אם רק לחץ על כפתור שגרם לשרשרת סיבות שהביאו לתוצאה, או עשה באופן ישיר.

אמנם, יש הבדל גדול בין הלכות שבת לבין התחום הפלילי. מדוע זה כך? בתחום הפלילי, בנזיקין או ברציחה, אנחנו מתבוננים באדם כסוביקט משפטי, ושואלים שאלה פשוטה: מה עשה, והאם הוא עשה? הנדון הוא העשייה שלו, או בלשון אחרת - האפשרות המשפטית לייחס תוצאה מסוימת למעשי ידיו. ברור שאדם חייב גם על נזקי ממונו, ובנזיקין יש לו אחריות גמורה על נזקי עצמו, אפילו באונס, שהיא רחבה יותר מהדין האזרחי כיום. אולם, הזיקה בינו לבין התוצאה צריכה להיות ישירה. בשבת האדם איננו הסוביקט המשפטי גרידא, אלא האדם היוצר, המתכנן, הפועל בתוך עולם היצירה. דווקא בשבת אנחנו רואים את האדם כיצור תבוני, המפעיל מערכות מורכבות, אשר עושה דברים באמצעות כוחות הטבע וכל כיו"ב. זו עצמה הסיבה שבהיעדר כוונה, או כשהמלאכה נעשית למטרות צדדיות, אין הוא חייב על מלאכה, ומצד שני, כאשר הוא מתכוון לתוצאה ומתכנן אותה, אין זה משנה אם התוצאה הושגה באופן ישיר או עקיף - שהרי כך היא דרך פעולת האדם היוצר בעולם.